

УДК 94:738(477.54)“18/19”

М.А. Трубчанінов

РОЗВИТОК КУСТАРНОЇ МЕТАЛООБРОБКИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті досліджується історичний розвиток в Російській імперії кустарних металообробних промислів. Основна увага приділяється вивченню географії, масштабів та динаміки розвитку кустарної металообробки, аналізу її технічної еволюції.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток, народні промисли, ремесла, кустарна металообробка, ковальство, коваль.

В статье исследуется развитие в Российской империи кустарных металлообрабатывающих промыслов. Основное внимание отводится изучению географии, масштабам и динамике развития кустарной металлообработки, анализу ее технической эволюции.

Ключевые слова: социально-экономическое развитие, народные промыслы, ремесла, кустарная металлообработка, кузнечество, кузнец.

The historical development of handicraft metalworking trades in Russian Empire is researched in the article. The main attention is paid to the analysis of geography, scale and dynamics of the development of handicraft metalworking, analysis its technical evolution, detection of place of the blacksmith's work.

Key words: socio-economic development, handicraft, trade, domestic metal-working, blacksmith.

Постановка¹⁷ проблеми. Постановка проблеми дослідження визначається тим, що кустарні металообробні виробництва протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. набули в Російській імперії досить масштабного розвитку і відігравали помітну роль в її соціально-економічному розвитку. Дослідження обраної проблеми диктується необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історії кустарні металообробні, більш об'єктивного визначення його місця у модернізації Російської імперії протягом другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. Всі ці обставини підтверджують, що дослідження історії розвитку кустарного металообробного виробництва в Російській імперії залишається достатньо актуальним й представляє значний науковий та практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень. Аналіз актуальних досліджень з історії розвитку українського кустарного ковальства другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. свідчить, що ця проблема залишається однією із маловивчених сторінок в історії України й Росії. Серед робіт, присвячених окремим аспектам проблеми, варто особливо відзначити статті та монографії О.О. Арцибашева [1], С.М. Боньковської [2], І.П.Гливиц [3] та інших. Критично про-

аналізувавши всі ці наукові роботи попередників, автору вдалося виявити ті питання, які поки що залишаються не вирішеними. Серед цих питань потребує особливого вивчення географія та динаміка металообробного виробництва в Російській імперії, загальні закономірності та регіональні особливості розвитку цього промислу, соціально-економічна організації ковальського промислу, основні етапи та напрями його технічного та технологічного вдосконалення.

Мета статті. Мета і основні завдання статті визначені з урахуванням актуальності теми та її логічного зв'язку з науковими програмами і планами, що є пріоритетними для сучасної історичної науки. Саме тому в даній статті висувається завдання комплексно дослідити історію розвитку у Російській імперії кустарних металообробних промислів, з'ясувати географію, масштаби та динаміку розвитку кустарної металообробки, проаналізувати її технічну еволюцію, визначити місце в соціально-економічному розвитку Російській імперії у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Протягом усього досліджуваного періоду найбільшу питому вагу в російській кустарній промисловості мала численна група металообробних промислів. До початку ХХ ст. металообробними промислами в Російській імперії було зайнято не менш 300 тис. кустарів. Всеросійські центри

розвитку ковальських промислів зложилися в Ярославській губ. – ковальський Бурмакинський, у Новгородській губ. – цвяховий Уломський, у Нижегородській і Владимирській губерніях - ковальсько-слюсарний Павловський, у Костромській губ. – ювелірний Красносельський й у Тульській губ. – ковальсько-слюсарний Тульський та інші [4, с. 27].

Металообробка була однією із самих масових галузей дрібної селянської промисловості. Однак соціо-економічні форми її існування часом важко вловити, тому що найчастіше мали перехідний характер – від дрібно-товарного виробництва до фабрично-заводського. Металообробка більш ніж інші селянські промисли тяжіла до міста, до великих торгово-промислових селищ, що багато в чому порозумівалося складністю придбання сировини в сільській місцевості й трудомісткістю організації робочого процесу. Ці обставини обумовили тісні зв'язки металообробки з великим капіталістичним виробництвом [12, с. 181].

Головні центри металообробних промислів перебували на Північно-Заході, у Центрально-Промисловому районі, Середнім Поволжі, на Уралі й окремих вкрапленнях селищ у ряді інших місць. В економіко-технічній організації на значній частині території, де існували металообробні промисли, уже явно проглядалася перевага мануфактури. У цілому по Російській імперії ковалі становили майже 90 % серед усіх кустарів-металообробників і звичайно були спеціалістами широкого профілю – нарівні з ковальськими, вони виконували слюсарні, ливарні, жерстяні, лудильні, точильні та інші роботи, пов'язані з обробленням металу. Темпи зростання чисельності кустарних ковалів, слюсарів, ливарів, бляхарів та інших ремісників повсюдно в Російській імперії були досить високими. Численні великі металургійні та металообробні заводи, які виникали в умовах індустріалізації країни, ставали для дрібного кустарного ковальства надійним джерелом високоякісної сировини, а також найдосконаліших на той час ковальських знарядь та інструментів [9, с. 227].

Найбільший центр металообробки Російської імперії зложився в Середньому Поволжі, де особливо виділявся Нижегородсько-Муромський район (14 волостей Горбатовського повіту Нижегородської губернії й 6 волостей Муромського повіту Владимирської губернії). Його виникнення ставиться до XVII ст. Найбільший підйом відзначався в останній третині XVIII ст. після закриття заводу П.Б.Шереметєва, на якому виготовляли складні ножі, замки й рушниці. Майстри, що залишилися без заводської роботи, значно поповнили ряди кустарів-ковалів, продовжуючи виробляти «ножовий товар» [4, с. 89].

Ковальсько-слюсарне виробництво розвивалося й у наступні десятиліття. В 1880-ті роки тільки у волостях Горбатовського повіту металообробкою було зайнято близько 15 тис. кустарів. Найбільша кількість кустарів відзначалося в Детковській, Тумботинській,

Єлизаровській, Ворсменській, Яримовській і Павловській волостях і насамперед у селах Павлово, Ворсма, Вача, Тумботино та ін. [7, с. 52]. Серед них особливо виділялося с. Павлово, що раніше належало графам Шереметєвим. Першими павловськими виробами були начіпні й замки для скринь, але вже наприкінці XVIII ст. більше 300 дрібних майстерень у селі робили, крім замків, безліч різних видів ножів, рушниці, пістолети, стремена, мундштуки, щипці («тисняви») для коління цукру й горіхів. У Павлово сформувався головний ринок великого району ковальсько-слюсарного ремесла, що охопив до кінця XIX ст. понад 100 сіл [9, с. 255].

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. кустарні металообробні виробництва належали до найбільш поширених видів господарської діяльності й українського населення Російської імперії. В них брали участь кустарні майстри різних спеціальностей: ковалі, слюсарі, ливарі, мідники, відерники, бляхарі, колокольники, різники по металу, золотарі, срібники та ін. Наприклад, у селах Полтавської губернії у 1910 р. було 5 254 кустарів-металообробників, а у Волинській губернії – 6 161 [10, с.18-19].

Спеціалісти у ковальсько-слюсарній справі часто переселялися в Україну з центральних губерній Росії, багатих на виробничі традиції в галузі металообробки, а також із багатьох європейських держав. При цьому найбільш високим рівнем технічної організації кустарного ковальства відрізнялись німецькі колонії. Саме ці іноземні колонії часто ставали центрами поширення ковальського промислу серед місцевого селянства та козацтва. Так, наприклад, завдяки впливу іноземних колоній, у Ландауській волості Одеського повіту вже у 1870-80 роки нараховувалось декілька десятків ковалів. Серед них, у коваля Миколи Гейда річний обіг ковальського виробництва складав 1 104 крб., а прибуток 279 крб. У Михайла Францовича і Антона Шимпера щорічний обіг доходів до 1 719 крб., а прибуток сягав 400 крб. У Коренихинській волості цього ж повіту тільки в одному селі Велика Корениха кустарним ковальством займалися шість місцевих селян, які щорічно виробляли і продавали різні металеві вироби на загальну суму 2 тис. карб. У Гросс-Либентальській волості тільки в повітовому центрі нараховувалось 7 кустарних кузень. Усього по селам Одеського повіту заповзятливі селяни протягом другої половини XIX ст. побудували 986 кузні, а в сусідньому Олександрівському повіті до кінця XIX ст. було побудовано 224 ковальські майстерні [6, с. 178].

Кустарна металообробка надійно зайняла одне з провідних місць у соціально-економічній структурі України. Це можна визначити за допомогою показника відношення кількості ковалів, слюсарів, ливарів, бляхарів та інших кустарних майстрів до загальної кількості населення. Джерела свідчать, що в досліджуваній період в українських селах питома вага кустарів-металообробників серед односілчан

стабільно складала 0,2-0,3 %. При цьому, зберігаючи стабільність відносної величини, в абсолютних величинах кількість металообробників зростала пропорційно збільшенню сільського населення України. Це дозволяє нам підрахувати, що в цілому по Україні кількість кустарних металообробників зростає приблизно з 150 тис. у середині XIX ст. до 360 тис. на початку XX ст., тобто більше ніж у два рази. Тільки в період із 1914 до 1929 року у зв'язку з війнами, політичною і економічною нестабільністю в країні темпи зростання кількості ковалів суттєво знизились разом із зменшенням чисельності населення [5, с. 329].

Наведені вище загальноукраїнські підрахунки повністю підтверджуються на регіональному рівні. Наприклад, про існування в кожному селі Чернігівської губернії кустарних кузень, де працювали талановиті та вправні ковалі. На початку XX ст. одним з основних центрів поширення ковальства у цій губернії стала Холявинська сільська реміснича навчальна майстерня (с. Холявине Чернігівського повіту) [10, с. 21]. Досить поширеним ковальство було в Слобідській Україні, де у 1773 р., за офіційними підрахунками, налічувалося 659 сільських ковалів, а вже на кінець XIX ст. в кожному селі та слободі регіону було щонайменше по одній, а часто й кілька кузень, в яких працювали кваліфіковані майстри, переважно вихідці з центральних та північних губерній Росії або їх нащадки [11, с. 10].

Поступово на Слобожанщині, зокрема в Харківській губернії, склалися такі великі осередки концентрації сільського ковальства, як сл. Олексіївна, Вільшани, Основа й Саржин Яр Харківського повіту; сл. Глухове і Колодязна Куп'янського повіту; сл. Хотомля і Старий Салтів Вовчанського повіту; сл. Савинці, Піски та Барвенкове Ізюмського повіту. У перші десятиліття XX ст. до них додалося ще кілька центрів кустарного ковальства, в основному у Валківському, Сумському, Охтирському, Старобільському та Харківському повітах. Лише за період з 1897 по 1914 роки кількість сільських ковалів у Харківській губернії збільшилася з 2 043 до 5 356, або майже на 260 %. Приблизно такі ж темпи зростання зберігались і в роки непу [8, с. 160].

По дві, три, а то і декілька кузень функціонувало в селах Катеринославської губернії. Наприклад, у середині XIX ст., згідно зі звітами волосних управлінь у кожній волості губернії нараховувалося від 8 до 18 кустарних кузень. У 1847 р. в Павлоградському повіті цієї губернії лише серед державних селян ковальським промыслом активно займалися в 80 господарствах. А наприкінці XIX – початку XX ст. тут лише в одному селі Татарка діяло 9 постійних і одна пересувна кузня. Окрім того, тут вистачало ремонтних робіт і для заїжджих ковалів [7, с. 30]. У роки непу найбільша кількість кустарних металообробників була зосереджена в східній частині колишньої Катеринославської

губернії – в Донецькому окрузі. До 1930 року тут нараховувалося 4 985 кустарів-ковалів, слюсарів, ливарів, бляхарів тощо [12, с. 97].

Прикладом приблизно такого ж поступального розвитку кустарного ковальства в Україні була й Київська губернія. У першій половині XIX ст. тут налічувалося тільки 12 сіл, у кожному з яких функціонувало від однієї до трьох кузень. Після скасування кріпацтва та прискорення темпів розвитку ринкових відносин у губернії стали швидко будувати все нові й нові кустарні кузні. Уже на початку XX ст. земські статистики нараховували тут 29 великих осередків розвитку ковальсько-слюсарного промыслу. Загальна чисельність самих майстрів ковальської справи лише в цих промислових центрах сягала до 540, а в цілому по Київській губернії їх було значно більше. При цьому найбільша питома вага ковалів серед місцевого селянського населення спостерігалася в таких селах, як Македони, Крилове, Яблунівка, Павлівка, Боярка, Ольшанка, Бриловка і Войнарівка [8, с. 122].

У Волинській губернії в 1905 р. налічувалося 3 571 самостійних ковалів і 563 слюсарів, а разом із їхніми учнями й робітниками – молотобійцями та горновими – загальна кількість кустарів, зайнятих тут у металообробних промыслах, досягла семи тисяч. При цьому кількість ковалів та слюсарів у губернії постійно зростала доволі швидкими темпами. Тільки за період із 1878 по 1905 роки вона збільшилася приблизно у двадцять разів, а до 1907 р. кількість кустарних металообробників зростає ще до 8 204 осіб. В Подільській губернії у 1916 р. тут налічувалося 4 365 сільських ковалів і слюсарів, в основному в Балтському, Ямпільському, Проскурівському та Брацлавському повітах [11, с. 68].

Значна частина ковалів працювала у своїх кузнях самостійно, однак більшість епізодично чи постійно використовували в якості молотобійців та горнових найманих робітників або помічників з числа членів родини – синів, братів, племінників або дружин. У багатьох ковалів були також учні та підмайстри, які теж брали участь у виробництві. У Волинській губернії на початку XX ст. на 3 571 ковалів-майстрів припадало 1 435 найманих робітників та 1 012 учнів, а на 563 слюсарів-майстрів припадало 225 найманих робітників і 179 учнів. У Херсонській губернії навіть у малосприятливих для кустарного ковальства 1914-1920 роки на кожну сільську кузню в середньому приходилося по два ковалі – сам майстер і молотобієць чи горновий. У Харківській губернії приблизно в той же період у ковалів налічувалося близько 690 учнів [4, с. 182].

Найчастіше кустарі-ковалі наймали робітників не на постійно, а лише на так звану “гарячу пору”, тобто на весну й осінь, коли у них було багато замовлень, а на сільських ринках попит на ковальські вироби був найвищим. Узимку наймані робітники працювали тільки в

тих кузнях, де велося широкомасштабне виробництво на ринок. На час сільськогосподарських робіт переважна більшість робітників і учнів полишали кузню. Річний термін найму працівників в кустарному ковальстві зустрічався дуже рідко. Робочий день звичайно тривав від світанку до заходу сонця, тобто 12-15 годин. Тільки в зимовий час робочий день ковалів міг скорочуватися до 8-11 годин [10, с. 112].

При поденній формі найму робітників у кустарному ковальстві, що траплялася найбільш часто, їх плата на початку ХХ ст. становила від 30 коп. до 1 крб. на день. При помісячному наймі оплата кваліфікованих робітників становила 20-30 крб., а молотобійців – 5-7 крб. За умов річного найму досвідченим робітникам сплачували 200-250 крб., а малодосвідченим – 60-120 крб. В усіх випадках оплата залежала насамперед від кількості та якості виготовлених виробів. Взимку оплата робітників зменшувалася приблизно вдвічі. Звичайно платню горнових, молотобійців та інших робітників також було прийнято знижувати в тому випадку, якщо вони харчувалися за кошти господаря кузні. Угода про короткострокове наймання робітників звичайно укладалася усно, а при помісячному чи річному наймі частіше укладався письмовий договір. Грошові задатки при наймі робітників ковалі давали дуже рідко та й то лише вже досить випробуваним і непитушим односельцям [5, с. 342].

Оскільки робота в кузні була важкою і вимагала великої сили і міцного здоров'я, ковальському ремеслу починали навчатися лише у 16-21-річному віці, тобто тоді, коли юнак був фізично готовий працювати з важким ковальським молотом. Але нерідко серед учнів коваля можна було зустріти підлітків у віці від 10 до 15 років. У тих випадках, коли в коваля не було можливості найняти робітника або взяти учня, йому змушені були допомагати селяни-замовники, які приходили до кузні, щоб відремонтувати якусь річ або замовити її виготовлення. Така допомога замовника нерідко передбачалася в угоді між ним та ковалем і значно зменшувала його платню ковалеві. Крім робітників, учнів та замовників ковалям також часто допомагали члени його родини, насамперед сини, які прагнули перейняти батьківську майстерність, а нерідко дочки і дружини. Останні епізодично допомагали своїм чоловікам-ковалям під час їх роботи з великогабаритними предметами, в роздуванні ковальського міха, натягуванні обруча на колесо, в назублюванні серпів тощо. В Україні та Росії нерідкими були випадки, коли після смерті чоловіка промисел продовжувала його дружина, використовуючи здебільшого найману робочу силу [10, с. 116].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. кустарне ковальство в Україні та Росії розвивалося досить інтенсивно. Разом із розширенням географії промислу та збільшенням кількості кустарів, які брали в ньому участь, поступово розвивалася й удосконалювалась соціально-економічна організація цього народного виробництва, складнішали ковальські верстати, змінювалися інструменти і технологічні процеси. Ковальство в Російській імперії залишалось майже єдиним джерелом виробництва високоякісних землеробських знарядь праці та побутових виробів, що значно сприяло соціально-економічному розвитку держави. Спеціалізація в кустарному ковальстві була рідким явищем. Усі деталі майстер виготовляв власноручно, і виняток становили лише деякі фабричні чавунні деталі до молотарок. Як правило, сільські ковалі працювали як на замовлення односельчан, так і на ринок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арцыбашев А.А. Значение кустарной промышленности / А.А. Арцыбашев. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1911. – 95 с.
2. Боньковська С.М. Ковальство на Україні (ХІХ – поч. ХХ ст.) / С.М. Боньковська. – К.: Наук. думка, 1991. – 111 с.
3. Гливиц І.П. Железная промышленность России. Экономико-статистический очерк / И.П.Гливиц. – СПб.: Тип. т-ва «Обществ. польза», 1911. – 147 с.
4. Дополнительный свод материалов по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. Пантелеевых, 1899. – 249 с.
5. Ежегодник России 1916 г. - СПб.: Изд-во ЦСК МВД, 1916. - 421с.
6. Журнал Сопещения о нуждах кузнецных промыслов. – СПб.: Тип В. Кишбаума, 1915. – 185 с.
7. Краткие очерки кустарных промыслов. – К.: Тип. АО «Петр Басманов в Киеве», 1899. – 108 с.
8. Кустарные промыслы: Текущая статистика за 1898/9 сельскохозяйственный год. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1900. – 270 с.
9. Обзор деятельности земств по кустарной промышленности. – Пг.: Тип. В. Кишбаума, 1916. – 315 с.
10. Отчет о промыслах крестьян. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1912. – 149 с.
11. Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1915. – 341 с.
12. Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу ХІХ века. – СПб.: Тип. В. Кишбаума, 1903. – 334 с.